

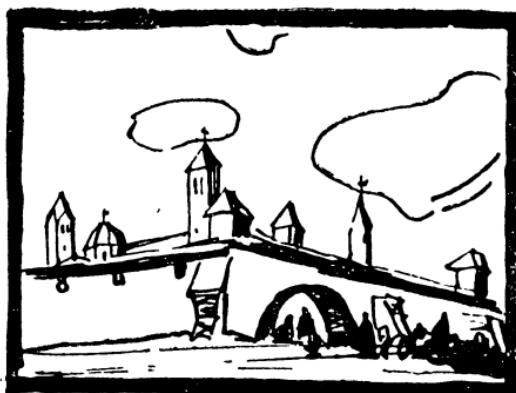
Конрад-Фердинанд Мейер

ПЛАВТ
ЖІНОЧОМУ
МОНАСТИРІ

Конрад-ФЕРДІНАНД
МЕЙЕР

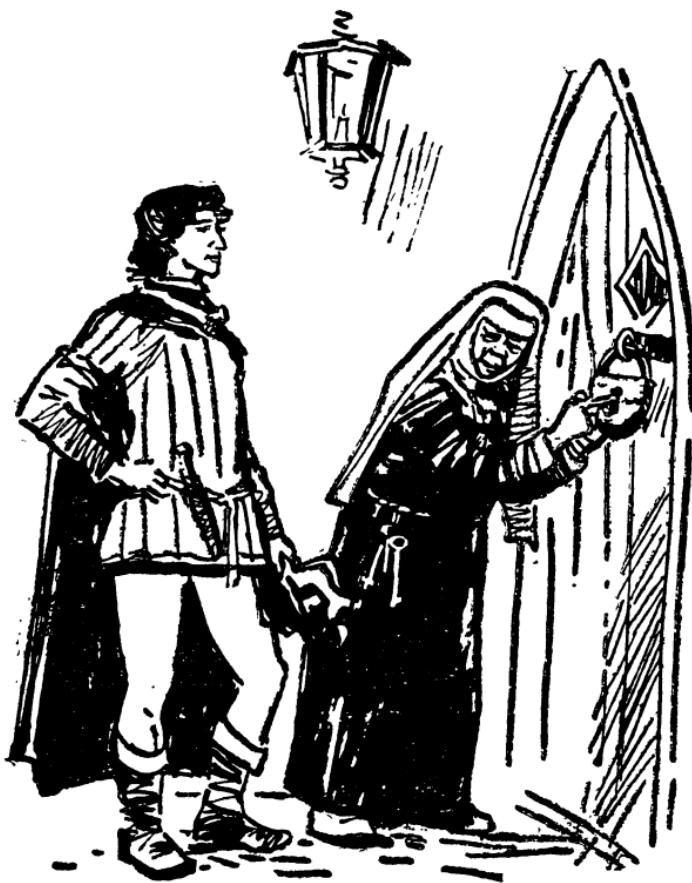
ПЛАВТ
~ у ~
ЖІНОЧОМУ
МОНАСТИРІ

Переклад з німецької
Б. Д. АНТОНЕНКА-ДАВИДОВИЧА

Державне видавництво
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
Київ - 1958

Перекладено за виданням:
Plautus im Nonnenkloster von C. F. Meyer.
Московське видавництво іноземної літератури,
1945.

Компанія освічених флорентійців зібралась перед альтанкою в медіцейському саду¹ навколо «батька вітчизни» Козімо Медічі² спочити від спеки літнього дня у вечірній прохолоді. На

¹ Медіцейський сад — сад герцога Медічі.

² Козімо Медічі (1389—1464) — один з найбагатших людей Флоренції, меценат (покровитель) багатьох письменників і художників. У 1434 р., при формальному збереженні Флорентійської республіки, став повновладним правителем Флоренції. За роздачу хліба народові в голодний рік його почали звати «батьком вітчизни».

фоні на диво чистого вечірнього неба, чудово забарвленого ніжними тонами, що меркло над скромно обставленим столом, вирисовувалась сива голова чоловіка. Він говорив, і погляди всіх були прикуті до його красномовних уст.

— Мій Поджо¹, — сказав після паузи Козімо Медічі, поглядаючи розумними очима, що сяяли на його потворному обличчі, — я оце знову перегорнув книжечку твоїх фацецій. Я, звісно, знаю її напам'ять і дуже шкодую, що тепер можу тільки тішитись витонченістю їх форми, але не можу відчути ні цікавості, ні подиву. Неможливо, щоб ти, при своїй вимогливості, не викинув з своего відомого видання книжки якусь дотепну й милу гумореску, через те, що її недосолено чи пересолено. Пригадай-но! Дай же друзям, що розуміють ледь помітний натяк і прощають найсміливіший жарт, одну з своїх кращих фацецій, яких ще не знає світ.

Після короткого роздуму старий відповів:

— Ці гуморески чи подібні до них, які тобі так до смаку, мій Козімо, прикрашають, наче пішний вінок, тільки темні кучері і зовсім не личатъ беззубому ротові. — Він посміхнувся й показав ряд ще гарних білих зубів. — І тепер я, — зітхнув він, — тільки неохоче повертаюсь до юнацьких, по суті невинних, пустощів.

— Поджо, ти проповідуєш! — урвав його мову один юнак. — І це ти, що повернув світові комедії Плавта².

¹ Поджо Браччоліні (1380—1456) — італійський письменник-гуманіст, відомий своїми «фацеціями». (Фацеції — короткі новели-анекдоти). Він розшукав багато манускриптів античних римських письменників, серед них — 12 комедій Плавта.

² Плавт — великий римський комедіограф. Помер 184 року, до християнської ери.

— Зауваження слушне, дякую, Ромоло! — вигукнув Поджо. — «Як було знайдено Плавта» — так зветься фацеція, яку я сьогодні хочу запропонувати вашій ласкавій увазі,— і, пародіюючи довгі вступи, якими звичайно розкривались італійські новели, почав:

— Моя фацеція розповідає про два хрести — тяжкий і легкий — та про двох варварських¹ черниць — послушницю й абатису. Отож, слухайте. В ті дні, найясніший Козімо, коли ми відтинали зайві голови в нашої святої церкви, що обернулась на Лернейську гідру², я був у Констанці³ і брав участь у грандіозних діяннях Вселенського собору⁴.

Своє дозвілля я витрачав на те, що відвідував комічні вистави, де на вузеньких підмостках імперського міста звалювали докупи благочестя, науку, державне мистецтво епохи з її папами, єретиками, блазнями й коханками, та розшукував при нагоді манускрипти в навколишніх монастирях.

Різні сліди наштовхнули мене на припущення — майже переконання,— що в одному з сусідніх жіночих монастирів варварські черниці мають у себе Плавта. Він міг, заблукавши, туди потрапити із покинутого бенедиктинського⁵ монастиря як спадщина або застава. Плавт! Мо-

¹ В даному разі — неіталійських. Італійці епохи Відродження, як і стародавні римляни, називали германців варварами.

² Лернейська гідра — змія з дев'ятьма головами, у якої, за античним міфом, замість одної відрубленої голови виростали дві нові.

³ Констанц — місто в південній Німеччині біля кордону з Швейцарією.

⁴ Вселенський собор — загальноцерковний з'їзд представників вищого духовництва.

⁵ Бенедиктинці — католицький чернечий орден.

жеш уявити собі, мій найясніший покровителю, що це значило в той час, коли існували тільки деякі фрагменти творів великого римського драматурга, фрагменти, які нестерпно дратували цікавість! О, якби я тільки міг тоді все кинути напризволяще й поспішити туди, де безсмертний, замість того, щоб звеселяти світ, тлів у недостойному мороці!

Але то були дні, коли обрання нового папи заморочило всім голови, і святий дух почав звертати увагу всіх отців церкви, що зібрались тут, на заслуги й доброчесність Отто Колонни, причому це аж ніяк не зменшило необхідності щоденної біганини і роз'їздів його прибічників та слуг, серед яких був і я.

Трапилось так, що якийсь нікчемний і нечесний шукач рукописів, на жаль, мій співвітчизник, у присутності якого я, піддавшись пориву ширості, кинув необдумане слово про можливість знайти таку визначну річ, випередив мене і,— невдаха!— не діставши *fas* чи *nefas*¹ класика, збудив у абатиси монастиря, де він лежав покритий порохом, недовіру і звернув її увагу на скарб, яким вона володіла, сама того не відаючи.

Нарешті, руки мої розв'язалися, і я, незважаючи на те, що наблизялися вибори папи, сів на прудкого мула, наказавши, щоб, коли світова подія настане, послали по мене гінця.

Погонич мого мула, на ім'я Анセルіно з Сп'юги, був ретійцем², який прибув із Кур³ до Констан-

¹ *Fas* чи *nefas* (лат.) — будь-якими засобами.

² Ретієць — житель області в центральних Альпах.

³ Кур — місто в Швейцарії.

ца в числі челяді єпіскопа. Він, не вагаючись, прийняв мою пропозицію, і ми погодились на неймовірно дешевій ціні.

Тисячі жартів спадали мені на думку. Синява ефіру, літнє повітря, наполовину змішане з свіжим, майже холодним подихом півночі, дешева мандрівка, подолані труднощі, зв'язані з виборами папи, передчуття насолоди від знову відкритого класика,— всі ці милості неба настроювали мене безмежно весело, і я ніби чув співи муз та янголів. Мій супутник, Анселіно з Сп'юги, навпаки, поринув, як мені здавалось, у тяжкі думи.

Щасливий сам, я з людяності спробував і його зробити щасливим, чи принаймні розважити, і почав задавати йому різні загадки, переважно з святого письма, добре відомого простому людові.

— Чи знаєш ти,— спитав я,— як звільнився від пут перший серед апостолів? — I почув у відповідь, що він бачив зображення цієї події в церкві у Тоскані¹.

— Заприміть, Гансе! — сказав я далі. — Янгол сказав Петрові: «Взуйся і йди за мною!» Петро не впізнав янгола, і вони проминули першу і другу варти, браму і пройшли вздовж вулиці. Потім супутник зник, і Петро одразу ж сказав: «Тепер я воїстину знаю, що мене вів янгол». Звідки ж, Гансе, з'явилось у нього це раптове знання, це незламне переконання? Скажи-но мені, якщо відгадаєш.

Анселіно подумав якийсь час, потім труснув своєю впертою кучерявою головою.

¹ Тоскана — область в Італії з головним містом Флоренція.

— Ну, Гансе,— сказав я,— я розгадаю тобі. Петро впізнав янгола, бо той за свою службу не зажадав на чай. Це не по-земному. Так чинять тільки небожителі.

Не слід жартувати з простим народом. Ансельмо побачив у жарті, що не знати чому спав мені на думку, умисел чи натяк.

— Це правда, пане,— сказав він. — Я везу вас майже дурно і хоч я і не янгол, але теж не правитиму з вас на чай. Бачите, мені й самому треба в цю обитель,— він назвав жіночий монастир, мету нашої подорожі. — Там завтра Гертруда буде опоясувати свої чресла вірьовкою і її світле волосся впаде під ножицями.

— Присягаюсь луком Купідона,— вигукнув я,— бідолаха закохався! — і примусив його розповісти просту, але не таку вже й ясну історію.

Він з своїм єпископом прибув до Констанца і знічев'я почав шукати в околицях якоїсь теслярської роботи. Він знайшов її на будівництві жіночого монастиря і незабаром познайомився там з Гертрудою, що жила десь поблизу. Вони припали одне одному до серця і стали частенько зустрічатися. «Завжди по-хорошому,— сказав він,— бо вона дівчина чесна». Аж ось раптом Гертруда від нього відцуралась, хоч, як видно, кохала його, і порвала з ним просто так, ніби настав строго загаданий строк. Ганс достеменно дізнався, що вона готується постригтись у черниці. Завтра її облачатимуть, і він буде при цій церемонії. Хай він на власні очі переконається в тому, що чесна і анітрохи не примхлива дівчина може раптом, без будь-яких підстав, покинути того, кого вона, за її ж словами, кохає, і стати черницею.

Скінчивши свою розповідь, Ансельмо знову похмуро замовк і віддався сумним роздумам, які

перервав тільки, щоб відповісти на мої запитання про вдачу абатиси. Це паскудна баба, але чудова управителька. Вона поставила на ноги вкрай занедбане господарство монастиря.

Нарешті серед моря одноманітних виноградників виринув монастир. Біля корчми на шляху Анселіно попросив мене відпустити його, щоб він міг ще раз глянути на Гертруду під час постригу. Я охоче погодився і зійшов з мула, щоб, не кваплячись, добрatisя до близького вже монастиря.

Там була, видно, гулянка. Перед монастирем, посеред лугу, лежала якась велика, дивної форми річ, виставлена чи то на продаж, чи з якоюсь іншою метою. Здоровенний чолов'яга в шоломі сурмив у трубу. Різкі, неприємні звуки розтинали повітря. Можливо, що цей інструмент був воєнною здобиччю, а, може, й церковним начинням. Абатису з її черницями і підозрілим герольдом¹ в залатаній куртці, драних штанях і дірявих чоботях, з яких стирчали пальці, щільним строкатим колом оточили ченці й парафіяни, що збіглися звідусіль. Серед селян тут і там стояли і дворяни, а також мандрівні співаки, цигани, волоцюги, повії та всяка потолоч, яку привабив сюди Вселенський собор. Весь цей люд переплівся у химерний вінок. То один, то другий з цього кола виходив і пробував підняти дивну річ; це був, як я розглядів, підійшовши близче, темний, старовинний, величезний хрест. Як видно, він був неймовірно важкий, бо навіть в найдужчих руках починав хилитися, перехняблювався і падав би додолу, якби багато рук і плечей не підхоплювали цю багатопудову коло-

¹ Г е р о л ь д — глашатай.

ду. Веселощі і рігіт супроводили кожну невдачу. Непристойність цієї сцени завершувала мужичка-абатиса, що, наче біснувата, танцювала на щойно скошеній лузі, збуджена і цінністю своєї реліквії, і, очевидно, монастирським вином, яке у величезних дерев'яних кухлях без усяких церемоній переходило від рота до рота.

— Присягаюсь літками божої матері,— вигукувала зухвала баба,— цей хрест нашої покійної герцогині Амалясвінти ніхто не може підняти й понести — навіть найдужчий парубок. Але Гертрудочка завтра ж понесе його, як пір'їнку. Люди! Цьому чудові вже тисяча літ, а воно все ще новісіньке! Воно ніколи не зраджувало сподівань і клянусь, що й завтра все зійде гаразд!

Порівнявши цю кумедну сцену з іншими, що їх доводилось мені бачити на моїй благословеній батьківщині, я почав розуміти її і оцінювати саме так, як за годину після того, коли я краще ознайомився з справою і остаточно з'ясував її. Та плин моїх думок раптом був неприємно обірваний вересклівим вигуком блазнихи в білому каптурі з багровим обличчям, дурними, хитрими очелями і ледве помітним кирпатим носиком, що був на неприродно далекій відстані від звірячого рота.

— Гей, ви там, італійський писарю! — закричала вона до мене. Я був у цей день вбраний просто, по-дорожньому. Та сліди моого класичного¹ походження позначались на моєму обличчі.— Підійдіть-но ближче і піdnіміть мені хрест блаженної Амалясвінти.— Глузливі погляди всіх звернулись до мене; юрба розступилася і

¹ Класичний — тут мається на увазі італійський.

згідно з алеманським¹ звичаєм мене грубими стусанами проштовхнули наперед. Я почав відмовлятися, посилаючись на те, що руки в мене,— як вам відомо, друзі,— короткі і кволі.

Оповідач розмашистим жестом показав свої руки.

Тоді безсorомна, оглянувши мене, вигукнула:
— Зате в тебе, шельми, довгі пальці!

І справді, мої пальці, завдяки щоденним вправам у писанні, розвинулись і стали гнучкими. Юрба навколо мене зняла гучний регіт, причини якого були мені не зрозумілі, але він образив мене, і я відніс його на карб абатисі. З обуренням я відійшов, завернув за ріг церкви, яка була поблизу, і, побачивши, що головний вхід відчинено, увійшов туди. Благородне округле склепіння вікон та арок, замість модного тоді стрільчастого склепіння і безглуздих закрутків, настроїли мене ясно і спокійно. Повагом рушив я уперед, де мене приваблювала якась велика скульптура, яка у свіtlі, що падало згори, потужною громадою виступала з таємничого присмерку і здавалась на віть прекрасною. Я підійшов ближче й не розчарувався. Це була висічена з каменю група, яка являла собою дві з'єднані хрестом постаті. Хрест своїми розмірами й пропорціями так був подібний до виставленого на луці, що не можна було сказати, який із них зроблено за зразком другого. Могутня жінка в терновому вінку несла його дужими руками, держачи майже горизонтально на міцному плечі, і схилялась під ним, як це було видно по зігнутих колінах. Поруч, але тро-

¹ А л е м а н и — племена, що населяли Південно-західну Німеччину та Швейцарію; а л е м а н с ь к и й — тут в значенні — німецький.

хи попереду цієї велетенської жінки, менша постать з віночком на гарненькій голівці, співчутливо підставляла своє кволе плече під жахливий тягар. Старий майстер навмисне,— а може й за браком уміння,— грубо, недбало вирізьбив тіла і одяг, віддавши весь запал свого натхнення і всю майстерність зображеню голів, що виражали розпач і співчуття.

Я був схвилюваний і, шукаючи кращого освітлення, ступив крок назад. Раптом, напроти, з другого боку скульптури, побачив я дівчину, що стояла навколошках; вона була майже такої могутньої будови, як і кам'яна герцогиня; певно, з тутешніх селянок. Дівчина, щоб вільніше дихати, відкинула капюшон білого одягу на жмут русявого волосся і відкрила сильну шию.

Вона підвелається, замислена, помітивши мене не раніше, як я її, витерла рукою слези на очах і хотіла йти. Можливо, це була послушниця.

Я затримав її і попросив пояснити мені значення скульптури, сказавши своєю ламаною німецькою мовою, що я один з чужоземних отців собору. Вона дуже просто розповіла мені, що група зображує королеву чи герцогиню, засновницю монастиря, яка дала обітницю прийти до постригу з оповитою тернами головою і з хрестом на плечі.

— Кажуть,— нерішуче говорила далі дівчина,— вона була велика грішниця, вона отруїла свого чоловіка, але була така всесильна, що світське правосуддя не могло її скарати. Але бог пробудив її сумління, і вона вдалась у велику тугу й розпач, бо зрозуміла, що занапастила свою душу. Після довгого й тяжкого каяття вона, прагнучи переконатися, що бог її простив, зве-

ліла спорудити цей важкий хрест, якого ледве міг підняти в ті часи навіть найдужчий мужчина. Вона впала б під його тягарем, якби матір божа в своєму милосерді не допомогла їй, підставивши своє небесне рамено поруч з її земним.

Не такими словами, а далеко простішими, грубими, незугарними—варварською говіркою—розвіела мені це русява германка, але це не можна передати нашою літературною тосканською мовою.

— Пригода ймовірна,— зауважив я сам до себе, бо такий вчинок варварської королеви здавався мені можливим за часів і звичаїв наприкінці першого тисячоліття. — Це могло бути!

— Це правда! — підтвердила вона коротко і пристрасно, кинувши похмурий і переконаний погляд на кам'яну скульптуру, і знову хотіла піти, та я ще раз затримав її, спитавши, чи не Гертруда вона, про яку мені розповідав мій сьогоднішній провідник Ансельмо з Сп'юги? Вона сміливо ствердила це, анітрохи не зніяковівши.

Подумавши, вона сказала:

— Оскільки ви вже тут, шановний пане, то я хочу звернутись до вас із проханням. Коли цей чоловік поїде з вами назад до Констанца, поясніть йому, чому я від нього відмовилася. Я багато разів збиралась розповісти йому, в чому річ, але прикушувала язика, бо це таємна угода між мною і божою матір'ю і розпатякувати про це не годиться. З вами ж, якому відкриті духовні таємниці, я можу поділитися, не чинячи цим зради. А ви передайте Гансові стільки, скільки вам здаватиметься потрібним, щоб він не вважав мене лёгковірною і невдячною і щоб я не лишилась такою в його пам'яті.

Діло було так. Коли я була ще зовсім дитиною — мені минуло десять років, і батько мій тоді вже помер,— моя мати тяжко і безнадійно захворіла. Мене охопив жах — лишитись самою на світі. Ось через це і через любов до своєї матінки я і дала обітницю пречистій діві Марії присвятити себе їй на двадцятий мій рік, якщо збереже вона до того часу життя моєї матері.

Так матір божа і зробила, підтримавши життя моєї матері до останнього свята тіла Христового, коли мати упокоїлась. Саме в той час Ганс працював у монастирі і він зробив матінці труну. А що я лишилась самою, то й не дивно, що він сподобався мені. Він — хороший і бережливий, як майже всі італійці, «скромний і ввічливий», як вони там за горами кажуть.

Та наблизався строк моєї обітниці і нагадував мені про себе кожним ударом церковного дзвону.

Часто чула я ніби шепіт різних думок, наприклад: «Обітниця безневинної дитини, яка не знає, що таке чоловік і що таке жінка, не може тебе зв'язувати!» або: «Мати божа милосердна,— вона й без відплати подарувала б тобі твою матінку!» Та я заперечувала: «Угода є угода» і «Чесність над усе!»

Тепер слухайте, шановний пане, що я думаю! Відтоді, як матір божа допомогла нести хреста королеві, вона, з давніх-давен, заселяючи її монастир, допомагає нести хрест усім послушницям. Це стало їй за звичку, вона робить це несвідомо. А тепер я кажу матері божій: «Якщо ти хочеш мене, то візьми! Хоч я сама,— якби ти була Гертрудою, а я — божою матір'ю,— то не стала б, мабуть, ловити на слові дитину. Та байдуже — слово це слово! Є тільки одна різниця.

Герцогині, з її тяжким гріхом, було легко й хороше в монастирі, мені ж буде холодно й гірко. Якщо ти піднесеш мені хреста, то дай полегшення і моєму серцю; інакше станеться нещастя, матір божа! Якщо ж ти не можеш розважити мені серця, то в тисячу разів буде краще, коли я собі на ганьбу впаду перед усіма й простягнусь на землі».

Після того, як вона пішла, я сів у сповідалльні¹, схилив голову на руки й почав думати,— зрозуміло, не про варварську дівчину, а про римського класика. І серце звеселилося мое, і я голосно вигукнув:

— Дякую вам, безсмертні! Улюбленця комедійної музи буде подаровано світові! Плавта знайдено!

Друзі, збіг обставин був запорукою мого успіху!. Я не знаю, мій Козімо, як ти собі мислиш чудо. Я думаю про це досить вільно і вбачаю в ньому і щось незбагненне, і обман. Тяжкий хрест був справжній, і велична грішиця, варварська жінка, могла його піdnяти завдяки велетенським силам, що їх породжує розпач і душевний порив. Але це більше не повторювалось, а протягом століть штучно підроблялося. Хто був винен у цій омані? Заблудле благочестя? Обдумана жадібність? Це було оповито темрявою віків. Та одне безперечно: темний, почернілий від часу хрест, виставлений на загальний огляд, і хрест, що його звичайно несли під час постригу простодушні чи підмовлені послушниці,— були два різні хрести. В той час, як важкий хрест показували й

¹ С повідалльня — спеціальні камери у католицьких церквах, в яких сидять священики під час сповіді.

піднімали на монастирській луці,— легкий, підроблений хрест переховували десь у монастирі, щоб завтра підмінити ним справжній і обдурити народ.

Існування підробленого хреста, в чому я був переконаний, стало мені за першу зброю. А другу зброю дали мені події того часу. Трьох скинутих пап і двох спалених єретиків було недостатньо для проведення церковної реформи. Відділи собору займались усуненням різних хиб. Один із них працював над відновленням благочестивих порядків у жіночих монастирях.

Там обговорювали непевні — і в жіночих руках небезпечні — удавані чудеса та книги, не придатні для читання сестер. Було викрито цілий ряд облюдних чудес, що дало мені основу для моїх планів. Щойно побачене «чудо» стало утком для плетення моєї мережі. Таким чином, була готова сітка, яку я несподівано накинув на голову абатиси.

Повагом піднявся я сходами хору, повернув праворуч до ризниці з таким же високим, сміливо зведеним склепінням і знайшов там, на високій стіні, місце, до якого був звичайно прихильний важкий хрест. Це місце вкривали хвалькуваті написи. Туди ж його і мали принести назад з монастирської луки.

Двоє невеличких дверей вели в бокові приміщення. Одні двері були замкнені. Другі — відчинені, і я увійшов у комірчину, ледь освітлensу круглим віконцем і засновану павутинням. На кількох поточеніх хробаками полицях лежали звалені в купу книги — монастирська бібліотека. Мене охопив такий запал, немовби я був закоханим юнаком і ввійшов у кімнату Лідії чи Глі-

керії¹. Тремтячи всім тілом, я наблизився до пергаментів, і коли б знайшов серед них комедії умбрійця², то вкрив би їх жагучими поцілунками.

Та, на превеликий жаль, не було жодного рукопису Плавта! Мені сказали правду. Мій невдаха-попередник не зумів узяти скарб і, замість того, щоб дістати його, дав йому провалитися в недосяжну глибину. Єдиною моєю здобиччю була запорошена «Сповідь» блаженного Августіна. Через те, що я завжди любив цю вишукану книжечку, я несвідомо засунув її в кишенню, готуючи собі, за своїм звичаєм, читання на вечір.

Раптом — немов блискавка, влетіла моя маленька абатиса, що наказала втягти назад, до ризниці, хреста. Вона підстерегла мене через одчинені двері бібліотеки, а я, приголомшений розчаруванням, і не помітив цього. Накинувшись на мене з лайкою і криком, вона безцеремонно обмацала мій одяг і знову витягла на світ божий отця церкви, що лежав у мене на грудях.

— Чоловіче добрий,— заверещала вона,— повашому довгому носі я одразу ж помітила, що ви один із тих книжкових тхорів, які з деякого часу сновигають по наших монастирях. Знаю,— сказала вона, всміхаючись,— по яке сало ходять сюди коти. Вони винюхують книжку одного блазня, яку ми тут ховаємо. Ніхто з нас не знав, що там написано, поки якийсь італійський проїдисвіт, вклонившись нашим священним реліквіям, не спробував під своєю рясою,— вона показала на мою,— поцупити її. Тоді я сказала собі:

¹ Лідія, Глікерія — звичайні для поезії епохи Відродження імена коханок.

² Умбрієць — житель провінції Умбрія (Середня Італія). Тут мається на увазі Плавт.

мабуть, свиняча шкура варта золота, якщо італієць рискує через неї попасти в зашморг. У нас, чоловіче, кажуть: «Хто краде мотузку, той на мотузці й повисне!» Брігітточка, не будь дурною,— сказала я собі і покликала на пораду одного вченого друга, попа з Діссенгофена, який хвалить наше вино і часом витіває з сестрами комедні штуки. Розглянувши ці дурні кривуляки, він каже: «От так штука! Паніматко, та це ж можна продати! На це ви зможете збудувати для вашого монастирчика комору і виноградну давильню. Візьміть книжку, моя мила, сховайте її під свою перину, лягайте на цей манускрипт — так це зветься — і лежіть собі на славу божої матері, поки не об'явиться чесний покупець!» Так Брігітточка і зробила, хоч відтоді спати їй стало трохи мулько.

Я стримав посмішку, думаючи про це ложе умбрійського поета, на яке його за гріхи могли присудити хіба що три судді підземного царства¹, прибравши вельми поважного вигляду, що буває мені властивий за певних обставин, скорчив сувору й обурену міну:

— Абатисо,— сказав я урочисто,— ти мене не пізнаєш. Перед тобою стоїть посланець Собору, один з отців, що зібрались у Констанці і яким доручено реформу жіночих монастирів. — І я поважно розгорнув красиво написаний рахунок з готелю; мені, певно, давала натхнення близькість захованого комедійного поета.

— Іменем,— почав читати я,— і з доручення сімнадцятого і Вселенського собору! Хай не за-

¹ Троє суддів підземного царства — за грецькою міфологією, богу підземного царства Плутону, допомагали судити душі померлих, троє суддів: Мінос, Еак і Радамант.

брудняться руки жодної християнської весталки одним з џайнебезпечніших для моралі, писаних латинською чи місцевою мовою, творів, зміст яких уже завдав шкоди душі... Благочестива мати, я не смію ображати ваші цнотливі вуха іменами тих, кого всі відцуралися... Облудні чудеса, постійні чи поодинокі, ми нещадно переслідуємо. Там, де буде викрито свідоме обдурювання, винна — хай то навіть абатиса — за блюзнірство заплатить смертю на вогнищі.

Абатиса пополотніла. Але брехлива баба з гідним подиву самовладанням одразу ж опанувала себе:

— Хвала і слава богові,— вигукнула вона,— за те, що він, нарешті, наводить порядок у своїй святій церкві! — І, люб'язно всміхаючись, дісталася з кутка шафи гарно оправлену книжечку. — Оцю книгу лишив нам італійський кардинал, наш гість, що читав перед тим, як заснути по обіді. Священик з Діссенгофа, переглянувши її, висловив думку, що з часу винаходу букв, це найбільш непристойний і богопротивний твір, до того ж написаний духовною особою. Благочестивий отче, з цілковитою довірою передаю вам у руки цю гидоту. Звільніть мене від цієї чуми!

І вона передала мені мої фацеції.

Хоч ця несподіванка була скоріше лихим жартом випадку, аніж абатиси, проте я почував приkrість і образу. Я починав ненавидіти маленьку абатису. Адже наші писання — це наша плоть і кров, і я тішу себе думкою, що в моїх творах, не зважаючи на легковажність, нема нічого такого, що могло б образити соромливих муз чи непогрішну церкву.

— Добре,— сказав я,— хотілось би мені, абатисо, щоб ти і в другому, важливішому пункті

виявилось також бездоганною. Поблизу Собору і перед очима його,— вів я далі докірливо,— ти пообіцяла народові чудо з таким базарним криком, що тепер не зможеш відступитись. Не знаю, чи було це розумно. Не дивуйся, абатисо, що твоє чудо буде випробуване. Ти сама зажадала суду.

Коліна старої затремтіли, і очі забігали.

— Йди за мною,— сказав я їй суворо,— і подивимось на знаряддя чуда!

Вона пішла за мною, приголомшена, у ризницю, куди вже принесли назад справжній хрест. Я спробував його підняти, але не міг навіть зрушити з місця. І тим більш кумедним здалося мені блюзнірство: цей величезний тягар підмінити іграшкою. Я рішуче повернувся до високих, вузеньких дверей, що за ними, як я гадав, має бути підроблений хрест.

— Ключа, абатисо! — наказав я. Баба з жахом втупила у мене очі, але відповіла зухвало: — Він загублений, владико! Вже більш як десять років!

— Жінко,— сказав я суворо, щоб нагнати ще більше страху.— Йдеться про твоє життя! Там, напроти, спинився слуга моого друга, графа Доккабурго. Туди я пошлю чи піду по допомогу. Якщо ми знайдемо тут хрест, зроблений за взірцем справжнього, але легший на вагу,— ти, грішнице, будеш горіти на вогнищі, як єретик Гус¹,— бо ти винна не менше за нього.

Запала тиша. Потім стара — вже не знаю, чи скрегочучи, чи вистукуючи зубами,— витягла

¹ Гус Ян (1369—1415) — вождь реформації, проводир народу в період національно-визвольного руху в Чехії у першій половині XV століття. На Констанцькому соборі його як єретика було засуджено і прилюдно спалено на вогнищі.

старовинний ключ з крученого борідкою і відімкнула двері. Мені було приємно, що мій розум не обдурив мене. Прихилений до стінки у високій, вузькій, наче комин, комірці стояв геть потрісканий хрест. Я одразу ж схопив його своїми кволими руками і легко підняв у повітря. Кожним своїм виступом чи заглибиною, всіма дрібницями цей фальшивий хрест повторював справжній і був такий подібний до нього, що найзіркіші очі не помітили б ніякої різниці,— тільки що він був у десять разів легший.

Я був вражений досконалістю підробки, і мені спало на думку, що тільки великий митець, тільки італієць міг його зробити. Захоплений славою своєї вітчизни, я вигукнув:

— Чудово! Незрівнянно! — Це стосувалося, звичайно, не шахрайства, а майстерності, докладеної до нього.

— Жартівник, жартівник,— усміхнулась, піднявши пальця, безсоромна баба, що пильно стежила за мною.— Ви мене перехитрували, і я знаю, чого це мені буде коштувати. Беріть під пахву свого блазня,— я вам його зараз принесу, тримайте язик за зубами і йдіть собі з богом!

Коли на семи пагорках, на яких стоїть Рим, зустрілися два авгури¹ і засміялись один до одного, це було приємніше, ніж гидкий сміх, що спотворив обличчя абатиси і мав означати такі цинічні слова: «Всі ми, мовляв, знаємо, де собаку зарито; всі ми шахраї, і нічого нам прикидається».

Тимчасом я думав про те, як би покарати негідну бабу.

Середтиші, що раптом настала, ми враз почули поряд, на хорах, шепіт, хихкання, шамо-

¹ А в гури — жерці-віщуни у стародавньому Римі.

тіння і догадались, що нас підслуховували знічев'я цікаві черниці.

— В ім'я моєї непорочності, — заволала вона, — лишіть нас, владико! Нізащо в світі я не хотіла б, щоб мої черниці побачили нас разом. Ви такий показний чоловік, а язики моїх сестер здатні наплести хтозна-що!

Ці міркування здалися мені слушними. Я звелів їй піти й захопити з собою своїх черниць. Чезрез якийсь час покинув ризницю і я. Двері до кімнати з підробленим хрестом я дбайливо зачинив, проте ключа не повернув, а витяг, сховав під своїм одягом і потім кинув у щілину між двома кріслами, де він, мабуть, ще й тепер лежить. Я зробив це без будь-якого наміру, немовби з намови якогось бога чи богині.

Коли я разом з абатисою сидів унизу в її кімнаті, що вся була просякнута затхлим запахом монастирського вина, я так затужив за невинною грою музи і мене охопила така огіда до хитрих вивертів застуканої зненацька брехухи, що я вирішив одразу ж покласти всьому край. Облачена духовним саном баба мусила розповісти мені, як їй стала відома таємниця цього багатовікового шахрайства. Вона призналася. Її попередниця перед смертю замкнулася з нею і своїм духівником, і обое довірили їй, як запоруку добробуту монастиря, що передавалась у спадщину від абатиси до абатиси, це фальшиве чудо. «Духівник, — розповідала вона, — не знав, як і хвалити гідну пошани давність омани, її глибокий зміст і повчальну силу. Це чудо краще її переконливіше за всяку проповідь доходить до свідомості народу, наочно показуючи початковий тягар і наступне полегшення благословенного богом життя». Ця символіка так запаморочила голову біdnій бабі,

що вона, не переводячи подиху, запевняла, ніби вона не тільки не робила нічого поганого, а була чесна і невинна, як дитина.

— Я прошу тебе заради матері-церкви, на яку полум'я твого багаття кинуло б відблиск обману,— обірвав я докази цієї мушкицької логіки і без зайвих слів наказав їй спалити підроблений хрест, після того, як ще раз буде розіграно оголошене чудо (якому з міркувань обережності я не зважився перешкодити) та, не гаючись, видати мені Плавта.

З лайкою і прокльонами абатиса скорилася.

Коли Брігітточка, бурмочучи, принесла мені манускрипт, я забрався в досить зручну кімнату готелю, розташованого біля монастиря, виштовхав за двері невігласку і замкнувся з комедійними масками умбрійця. Ніякий гамір не заважав там мені, крім дзвінкої дитячої пісні, яку співали перед моїм вікном селянські дівчатка і завдяки їй мені ще приємніше було відчуття того, що я на самоті.

Через деякий час, правда, страшенно збуджена абатиса почала одчайдушно грюкати кулаками в замкнуті на засув важкі дубові двері і гласувати, вимагаючи ключа від полищеної незамкнутою кімнати з підробленим хрестом. Я з жалем дав їй коротку й правдиву відповідь, що ключа в мене немає, і, не звертаючи більше на неї уваги, віддався неземній насолоді, лишивши нещасну стогнати й плакати, немов грішну душу в чистилищі. А сам я поринув у весільне раювання.

Класик, що з'явився на світ,— не похмурий мудрець, не надхмарний поет,— ні, це щось дуже близьке, навіки приковуюче, це широчінь світу, пульс життя, базарний регіт Рима й Афін, жарти

і дотепи, гра слів, пристрасті, дерзання, властиве людській натурі,— і все це в пом'якшувальному перебільшенні комічного кривого дзеркала! Ковтаючи одну річ, я спраглими очима вже заглядав у другу.

Смеркало. Дівчатка на луці вже з чверть години невтомно повторювали пританьковуючи безглазду пісеньку:

Мав Адам сімох синів...

Тепер вони завели нову дратівливу пісеньку і співали з смішною рішучістю:

В монастир я не піду,
І в черниці я не йду...

Я висунувся у вікно, щоб подивитись на цих маленьких ворогів безшлюбності й потішивитись з їхньої невинності. Та їх забавка зовсім не була невинною. Вони співали, підштовхуючи одна одну ліктями, і навіть з деяким ехидством та зловтіхою поглядали вгору на загратоване вікно, за яким, на їх думку, мабуть, була Гертруда. Та що мені до того? Я засвітив лампу і почав читати комедію про горщик.

Тільки коли в моєму каганці не стало світла і перед моїми стомленими очима літери почали розпліватись, я кинувся на постіль і поринув у неспокійний сон.

Розвиднялося. Одна стулка маленького вікна була відчинена через літню спеку, і я почув з боку близьких хорів монастирської церкви монотонний бентежний поклик, що перейшов у затамований стогн, а потім — у розплачливий крик.

Я накинув на себе одяг і через галерею прошмигнув у сутінках до хорів, кажучи собі, що в той час, поки я читав Плавта, в Гертруді, мабуть,

сталися зміни. На порозі самого рішення її, напевне, охопило непоборне переконання, що вона загине в цьому середовищі, в цьому небутті або, ще гірше,— в гнитті монастиря, замкнута з ницими черницями, зневажаючи їх і ненависна їм.

В дверях ризниці я спинився, прислухаючись, і побачив Гертруду, що простягла руки перед справжнім важким хрестом. Голос її охрип, і її розмова з богом, після того, як вона вичерпала і своє серце, і свої слова, була настійлива і груба, наче крайнє напруження:

— Маріє, матір божа, зглянься наді мною! Дай мені впасти під твоїм хрестом, бо він мені не під силу! Мене охоплює дрож від думки про келію! — і вона зробила такий рух, немовби відригала змію, що обкрутилась навколо її тіла, потім з величезною душевною мукою, навіть зневажаючи сором, вигукнула: — Мені потрібні сонце і хмарки, серп і коса, чоловік і дитина!..

Спостерігаючи це горе, я все ж мимоволі всміхнувся з цього людського признання, зробленого перед непорочною; та усмішка завмерла на моїх устах... Гертруда раптом скочила і повернула бліде лице з палаючими великими очима просто до того місця на стіні, на якому, не знати звідки, взялась червона пляма.

— Маріє, матір божа, зглянься наді мною! — скрикнула вона знову.— Моєму тілу мало місця в келії, і я б'юсь головою об стелю. Дай мені впасти під твоїм хрестом, він заважкий мені! Якщо ж ти полегшиш його на моєму плечі й не зможеш полегшити моого серця, тоді гляди... — і вона вступила погляд у зловісну пляму.— Як би мене якогось ранку не знайшли з розтрощеним черепом! — Безмежне співчуття стиснуло мені серце, — та й не тільки співчуття, а й щемлячий страх.

Гертруда, втомившись, присіла на скриню, де, мабуть, зберігалися якісь святощі, й почала заплітати своє русяве волосся, що повисмикувалося з кіс в боротьбі з божеством. Потім вона заспівала напівжурно, напівдражливо не своїм сильним альтом, а іншим — високим дитячим голосом:

В монастир я запишусь
І в черниці пострижусь...

пародіюючи ту пісеньку, в якій її висміювали селянські діти.

Це було божевілля, що підстерігало її, щоб разом з нею пройти до келії. Але Optimus maximus¹скористався мною як своїм знаряддям і наказав мені хоч би там що врятувати Гертруду.

Я також звернувся у вільному благочестивому пориві до тієї непорочної богині, яку древні закликали як Афіну Палладу², а ми звемо Марією:

— Хто б ти не була,— благав я, піdnіsshi rуki,— чи Мудрість, як кажуть одні, чи Милосердя, як запевняють інші,— байдуже: Мудрість не слухає обітниць недосвідченогої дитини, а Милосердя не сковує дорослу дурною обіцянкою малолітньої. Усміхаючись, ти звільняєш від недійсних обітниць. За твоє діло берусь я, богине. Будь же милостива до мене!

Оскільки абатисі, яка боялася зради, я дав слово більше не звертатись до Гертруди, я надумав, за старовинним звичаєм, трьома символіч-

¹ Optimus maximus (*лат.*) — найкращий і найвеличніший. Так звали стародавні римляни Юпітера.

² Афіна Паллада — богиня мудрості і знання у старогрецькій міфології.

ними діями наблизити до послушниці істину, так наблизити, щоб її мусила збегнути навіть твердолоба селянка.

Не дивлячись на Гертруду, я підійшов до хреста.

— Якщо я хочу згодом впізнати якусь річ, я роблю на ній помітку,— сказав я педантично і, діставши свій гострий дорожній кинжал, якого мені зробив наш славетний співгромадянин, коваль Пантелейоне Умбріако, зробив на середині хреста, там, де перетинаються його бруски, глибокий карб.

Потім я одміряв п'ять кроків і, зареготовавши на все горло, з виразними жестами промовив:

— Кумедне було обличчя в моого носильника, коли до зали в Констанці прибули мої речі! Він накинув оком найтяжчу з вигляду здоровезну скриню, засукав рукави по лікті, поплював, неборака, на руки і, напружившись з усіх сил, зовсім легко закинув на плечі мізерний тягар... порожнього ящика. Ха-ха-ха!

І, нарешті, я з безглуздою урочистістю став між справжнім хрестом і підробленим у сяк-так замкнутій комірчині і, немовби загадуючи загадку, кілька разів показав пальцем то в один, то в другий бік:

— Правда на волі, брехня на припоні!

Потім — раз і заплескав у долоні:

— Брехня на волі, правда на припоні!

Я скоса глянув на послушницю, яка сиділа в сутінках, щоб догадатися з виразу її обличчя про вплив трьох пророцтв оракула¹. Я помітив

¹ Оракул — у стародавніх греків та римлян — жрець, що давав віруючим відповіді, про які він нібито дізнавався від божества.

на цьому лиці напруження бентежної думки й перший пробліск полум'яного гніву.

Після цього я знову повернувся до своєї кімнати, обережно проскочивши в неї так само, як і покинув її, кинувся в одязі на постіль і віддався насолоді сну, як людина з чистою совістю, поки мене не розбудив галас натовпу, що підійшов до монастиря, і святкові дзвони, які гули над моєю головою.

Коли я знову ввійшов до ризниці, Гертруда, бліда, як смерть, немовби її вели на ешафот, допіру повернулась з процесії, мабуть, здавна встановленої для підміни хреста — до сусідньої каплиці. Божу наречену почали облачати. Оточена черницями, що співали псалми, послушниця опerezалася грубою з трьома вузлами вірьовкою і повільно роззула свої сильні, але благородної форми, ноги. Ось їй подали терновий вінок. На відміну від символічного підробленого хреста, він був сплетений із справжніх міцних тернів з гострими колючками. Гертруда жадібно схопила його і з жорстокою радістю так рвучко насунула на голову, що важкі краплі її молодої крові теплим дощем покотилися по її немудрому чолу. Величний нищівний гнів, ніби вирок божий, палав у блакитних очах селянки, аж черниці відчули страх. Шестero з них, яким абатиса повідала таємницю благочестивого шахрайства, поклали підроблений хрест на її чесне плече, вдаючи, немовби вони його ледве несуть, і з такими лицемірними і водночас дурними обличчями, що мені насправді уявилась божественна істина в терновому вінку, шанювана і вихвалювана про людське око, але висміювана за її спину.

Далі все пронеслось, як гроза. Гертруда кинула швидкий погляд на те місце, де мій кинджал

зробив на справжньому хресті глибокий карб, і побачила це місце на хресті неушкодженим. Зневажливо, не беручись за нього руками, вона дала змогу легкому хресту сковзнути з її плеча. Потім схопила його з різким, визивним сміхом і в захваті розбила його об кам'яну долівку на мізерні дрізки. Стрибок,— і вона вже стояла перед дверима комірки, де було сховано важкий хрест, одчинила їх, побачила його і підняла з дикою радістю, немовби знайшла якийсь скарб, поклала без усякої допомоги собі на праве плече, тріумфуючи, обвила його своїми дужими руками і повернулась, повагом ідучи з своєю ношею, до хорів, де на відкритому підвищенні всі повинні були побачити її. Юрба — дворяни, попи, селяни — всі, що заповнили просторий корабель церкви, затамувавши подих, стояли, стиснуті голова до голови. Репетуючи, лаючись, погрожуючи й благаючи, заступила їй дорогу абатиса з своїми черницями.

Однак Гертруда, звівши вгору сяючі очі, голосно промовила:

— Тепер, божа мати, чини чесно! — і дужим голосом, наче робітник, що проносить через на товп колоду, гукнула:

— Гей, дорогу!

Всі розступились, і вона пішла по храму, туди, де її чекало на чолі з вікарієм місцеве духовництво. Погляди всіх були прикуті до обтяженого плеча і скривленого обличчя. Та справжній хрест був занадто важкий для Гертруди, і богиня не полегшила їй тягаря. Засапавшись, уривчасто дихаючи, вона йшла все повільніше, згинаючись дедалі нижче, немовби її оголені ноги прилипали й приrostали до землі. Вона спіtkнулась, та зібралась з силами і випросталась, знову

спіtkнулась і впала на ліве, потім на праве коліно, з усіх сил намагаючись знову підвєстись. Марно! Ось ліва рука відділилась від хреста, випросталась, вперлась об долівку і якусь мить витримувала всю вагу тіла. Потім рука хруснула в суглобі і впала. Оповита тернами голова важко склонилася вперед і гучно вдарилася об кам'яні плити. На дівчину з гуркотом повалився хрест, який вона, падаючи, випустила з правої руки.

Це була кривава істина, а не шахрайство. Зітхання вирвалося з тисячі грудей. Перелякані черниці витягли Гертруду з-під хреста і звели на ноги. Падаючи, дівчина знепритомніла, та була міцною і швидко очутилась. Вона провела рукою по чолу. Погляд її впав на хрест, що звалив її. По обличчю її розлилася посмішка вдячності за недаровану їй богинею поміч. Тоді вона вимовила з небесною веселістю жартівліві слова:

— Ти не хочеш мене, пречиста діво,— тоді мене захоче інший!

Ще в терновому вінку, закривавлених колючок якого вона, здавалось, не відчувала, дівчина поставила ногу на першу приступку хорів. Одночасно її очі блукали, шукаючи когось у натовпі, і знайшли-таки його. Була глибока тиша.

— Гансе із Сп'юги,— голосно й чітко спитала Гертруда,— чи візьмеш ти мене заміж?

— Звісно, так! З великою радістю! Тільки зайди-но вниз! — відповів з глибини приміщення твердий і впевнений чоловічий голос.

Так вона й зробила і, сяючи від щастя, почала спускатися з приступки на приступку, знову просата селянка, що швидко й охоче забула захоплююче видовище, яке вона показала натовпі; тепер вона здійснила своє скромне бажання і могла повернутись до звичайного життя. Смійся з мене,

Козімо! Я був розчарований. Якусь коротку мить селянка здалась моїй збудженій уяві втіленням вищої істоти, витвором демонічної сили, істиною, що переможно нищить ману. Але — «Що таке істина?», — спитав Пілат¹.

Коли я, заглиблений у ці думки, сходив з хорів, мене потягнув за рукав мій гонець, який повідомив, що з раптовим одностайним піднесенням на папу обрано Отто Колонну, і розповів про деякі цікаві обставини.

Коли я знову підвів очі, Гертруди вже не було. Збуджений натовп хвилювався й галасував, розділившись на два табори, що одстоювали різні думки з приводу події. З гурту чоловіків долинали вигуки: «Стара відьма!», «Шахрайка!» Це стосувалось абатиси. Жіночі голоси кричали: «Грішниця! Безсоромна!». Вони мали на увазі Гертруду. Та чи розгадали одні благочестивий обман, чи вважали другі, що чудо знищене світським духом Гертруди, — байдуже. В обох випадках реліквія втратила свою силу, і дійовість чуда скінчилася.

Завзята Брігітточка, яку народ обсипав грубою лайкою, почала й собі зухвало відмагатись, а на зніяковілих обличчях присутніх попів відбилася ціла гама настроїв — від хитрості до найширісінької дурості.

Я відчув себе духовною особою і поклав край скандалу. Зійшовши на кафедру, я урочисто оголосив християнам: «Habemus pontificem dominum Othonem de Colonna»² — і заспівав звучне Te deum,³ до чого гучно приєднався спочатку хор

¹ Понтій Пілат — правитель Іудеї, провінції Римської імперії на початку нашої ери.

² На папу обрано Отто Колонну.

³ Тобі, господи.

черниць, а далі і весь люд. Коли молитву було скінчено, дворяни й селяни рушили — хто на мулі, хто пішки — в дорогу до Констанца, де після закінчення трицарювання пап¹ дароване *urbī et orbi*² благословення мало діяти з по-трійною силою.

*Plaudite, amici*³. Я кінчаю.

Коли Констанцький собор, який тривав довше, ніж ця невеличка історія, також закінчився, я з ласкавим владикою своїм, найсвятішим Мартіном V, повертаєсь через гори. У готелі в Сп'юзі, на північ від небезпечного перевалу, я впізнав у наших господарях Анселіно й Гертруду, цілком здорових і задоволених. Вона була не в задушливій келії, а в скелястому міжгір'ї, що провіювалось вітром, з немовлям біля грудей і з шлюбним хрестом на плечі.

Прийми в дар, найясніший Козімо, цю «*facezia incognita*⁴», на додаток до рукописів Плавта, які я теж дарую тобі зараз, чи, краще сказати, вітчизні, для якої ти батько, і науці, бо твої зали з усіма їх скарбами відчинені для всіх.

Козімо люб'язно відповів:

— Дякую тобі і за те, і за друге — і за твого Плавта, і за твою фацецію. А цей келих,— він

¹ Трицарювання пап — епоха заворушень у католицькій церкві, коли під час Пізанського собору 1403 року було скинуто пап Григорія XII і Бенедикта VIII, кожен з яких вважав себе за єдиного владику, і обрано Олександра V. Проте оскільки попередні папи не хотіли відмовитись від влади, то правили всі троє, ворогуючи між собою. Констанцький собор 1414—1418 років поклав край трицарюванню пап, обравши на папський престол Мартіна V.

² Місту і світові.

³ Аплодуйте, друзі.

⁴ Невідома фацеція.

узяв чудовий кубок, прикрашений зображенням сатира,— я вип'ю за моого чесного Поджо і його русяву германку.

Гості випили й посміялися. Потім розмова перейшла від Плавта на тисячу інших відкритих скарбів та розгорнутих пергаментів і до величі теперішнього віку.

1882 р.

Редактор *H. O. Кравченко*
Художник *B. В. Василенко*
Художній редактор *B. С. Кравченко*
Технічний редактор *B. I. Писаренко*
Коректор *A. C. Киреєва*

К. Ф. МЕЙЕР.
Плавт в женском монастыре.
(На украинском языке)

Здано на виробництво 25/IV 1958 р. Підписано до друку 2.VII. 1958 р.
Формат паперу 84×108/32. Папер. арк. 0,562. Друк. арк. 1,845.
Обліково-видавн. арк. 1,293.
Ціна 20 коп. Замовл. 373. Тираж 115000.

Держлітвидав України.
Київ, Володимирська, 42.
Книжково-журнальна фабрика Головвидаву Міністерства культури УРСР.
Київ, вул. Воровського, 24.

20 коп.

ДЕРЖЛІТВИДАВ
УКРАЇНИ